

A KISVÁROSOK FÖLDBIRTOK-SZERKEZETÉNEK TIPIKUS VONÁSAI A 20. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN*

THE TYPICAL FEATURES OF THE LAND-STRUCTURE OF SMALL TOWNS IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

HORECZKI RÉKA PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Abstract

The aim of the present study is to introduce the agricultural system in the beginning of the 20th century of the small towns in the South Transdanubian region. I want to study those municipality that basically in the 18th and 19th century was a large (high population concentrations) village. This municipality were enough different as economically, but in the life of each village played a great role the agriculture. The agriculture have a major role in the production and the labour-structure, too. Some small towns was a traditional agricultural village where 70–85 percent of the population lived from agriculture. This town usually was a micro-region centres or market centres; therefore the development of small town depends on the results of the resources and cooperation between town and surrounding villages. In my study I will probably analyse the agricultural sector in the life of small town with statistical boards and other sources. The structure of estate was changed by the possibilities of livestock production, by the possession of vineyard, and by the situation of the forestry. I try to draw conclusions about the most typical features of the economics of the studied town.

1. Bevezetés

A kutatási célom a dél-dunántúli térség gazdasági, társadalmi és politikai életét erőteljesen befolyásoló kisvárosok hosszú távú fejlődésének törvényszerűségeit és sajátosságait feltárni és bemutatni. A három megyében a kisvárosok száma állandóan változott, a mezővárosi fejlődés, az 1871. és az 1886. évi városi törvények ezt alapvetően befolyásolták, de főként a rendszerváltás után szaporodtak meg. A kutatás során elemzem a kisvárosok népesedését, fejlődéstörténetét, gazdasági szerkezetét. Megvizsgálom, hogy valóban térségközponti, piacközponti funkciókat töltenek-e be. Fel kívánom tárni azokat az okokat, amelyek megmagyarázzák egyes térségek fejlődését, illetve rohamos elnéptelenedését. Megpróbálok ezzel párhuzamosan olyan alternatívákat keresni, ami a helyi gazdasági erőforrásokra épülve a felzárkózást, és a növekedést generálhatná. A helyi gazdasági potenciál sok esetben a helyi tradíciókból, tevékenységekből, szaktudásból vagy a gazdasági magatartásból állhat. Ez jelenthet egy jól működő kistüzemi művelés lehetőségét, vagy egy termálvízre épülő fűtési modellt, vagy turisztikai potenciál kihasználtságát. A kutatás a dualizmus időszakától tekintendő át ezeket a településeket és változásait egészen a jelen időkig; ezért mindig csak egy-egy területet, illetve időszakot vizsgállok, amely részek a kutatás végén egységes egészet alkotnak majd.

Jelen tanulmányom megírása során a 19. század vége, 20. század eleji állapotokat kívánom bemutatni egy Somogy megyei településen.

2. A térség főbb változásai

A mezőgazdaság szerepe a 19. században hangsúlyosabban jelentkezett a kisvárosok életében, mint a többi iparág. Ez volt az az időszak is, amikor „gomba módra” kezdtek szaporodni a kisvárosok, felgyorsult a hazai urbanizáció (a mezővárosi státusz adózási és önkormányzati szempontból kedvező helyzetet eredményezett a településeknek). A mezőgazdaság mellett a kisvárosok életében az ipar csupán átmeneti szerepet töltött be ebben az időszakban. Az agrártermeléshez köthető kisipar, amely be tudott kapcsolódni a közvetlen kereskedelembe – a piachelyek révén – megfelelő népességvonzó erőként jelentkezett, és egyes települések esetében stabil fejlődést generált. A gyáripar megjelenése viszont megtörte ezt a látszólagos kapcsolatrendszert; hatalmas népesség-csoportosulásokat volt képes életre hívni. Számos pozitívuma mellett a kisvárosi hálózatra nem volt szignifikáns hatással, hiszen az ipar a már

* A tanulmány a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029: Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen pályázat keretében készült.

meglévő – nagyobb – városokba települt, ahol a helyi infrastruktúrát szükségszerűen fel tudta használni a fejlesztéséhez. A nyersanyag lelőhelyre épülő települések köre viszont meglehetősen csekély volt a régióban, központi szerepet nem tudtak megszerezni.¹ Az iparfejlődés sajátosságát a nagyüzemek számának rendkívül gyors ütemű növekedése is mutatja, hiszen 1890 és 1910 között megháromszorozódott a 100-nál kevesebb munkást, és megnégyesződött az 500-nál több munkást foglalkoztató üzemek száma. Az iparban dolgozók száma a 20 év alatt ötszörös létszámnövekedést mutat. Trianoni békeszerződés után a magyar iparnak új kihívásokkal kellett szembesülnie. Fejlődésnek indult a textilipar, amely 1939-re az egyik legnagyobb ipari foglalkoztatóvá vált.²

A városfejlődés és a vasút kölcsönös kapcsolata a dualizmus korában számottevő, az egyes területek bekapcsolódása a gazdaság érrendszerébe meggyorsította az egységes-országos piac kialakulását, ösztönözte a beruházásokat. Mind a mezőgazdaság, mind az ipar jövedelmezőségét elősegítette, de fontos megjegyezni, hogy a csupán a vasúti csomóponti szerep nem generálta a városok fejlődését, ha nem állt mögötte megfelelő gazdasági súly, érdekérvényesítő képesség (pl. Szentlőrinc, Somogyuszob esete).

A térség természeti adottságai lehetővé tették a mezőgazdaság és az agrártermékek kereskedelmével foglalkozó települések fejlődését. A településállomány és a mezőgazdaságból élők számára erőteljes hatást gyakoroltak a 19. század végén lezajlott változások, amikor már a területek kb. 45%-át a parasztgazdaságok művelték.³ A törpebirtokosok, a volt cselédek és napszámosok száma az agrárkereskedők között megnövelte a „szegénység” számát a községekben.

T. Mérey szerint a városiasodó települések életét alapvetően befolyásolták a következő tényezők: a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés; mint fő elemek; ezeken felül még jelentős volt a közszolgáltatás, a véderő, a napszámosok és házicselédek számának és arányának a változása a településeken belül. Ezek a városok „európai léptékben” kisvárosnak voltak tekinthetők, nemcsak a csekély népességszámuk, hanem főként az őstermelés hagyománya (növekvő szerepe), az ipari termelés kézműves kereteinek fejletlensége és csupán helyi jelentősége miatt.⁴ A Dél-dunántúli régió városait tanulmányoztam már népességszám-növekedésük alapján, ezúttal az agrár szektort, a földbirtok-szerkezetet mutatom be részletesebben.⁵ A tanulmány során egy település esetén keresztül mutatom be részletekbe menően és vonok párhuzamot pár környékbeli településsel (mai kisvárossal kapcsolatosan).

2. Nagybajom népességének változása

Somogy megye a vizsgált időszakban nagy kiterjedésű megyének számított a 6653 km² területével, amelyen 1846-ban 238 140 lakos élt.⁶ A megye területén ekkor 13 mezőváros volt található, melyek közül Nagybajom közigazgatásilag a 19. század közepéig falunak számított. A vásártartási jog megszerzésével a település mezővárosi rangot kapott, mivel az országos vásártartó helynek számított akkoriban. Az első községtörvény (1871. 18. tc.) még használta a mezőváros megnevezést a településre, de a második, az 1886. évi (22. tc.) már nem. A törvény szerint Nagybajom nagyközségnek tekinthető, mert rendezett tanáccsal nem rendelkezett (ami a városokhoz emelte volna), de megfelelő anyagi erőforrásai miatt saját maga látta el községi teendőit (a kisközségek erre nem voltak képesek). 1908-ban már a törvényes előírásoknak megfelelően nagyközséggé szerveződött.

1. tábla. Népesség változása 1869–1949
Table 1. Change of population to 1869 by 1949

Év	Népesség (fő)
1869	4309
1880	4275
1890	4658
1900	5082
1910	5034
1920	4970
1930	5412
1941	5467
1949	5336

Forrás: saját szerkesztés, KSH adatok alapján

Nagybajom területéhez az 1870-es években közigazgatásilag hozzácsatolták a környező pusztákat, így Somogy megye messze legnagyobb határú településévé vált. A nagy kiterjedésű alföldi településekre emlékeztető határ 1895-ben 21 430 kat. holdat tett ki. Az óriási határ és az egyre növekvő lakossága azonban nagyobb mértékben növelte az előljáróság közigazgatási teendőit, mint a nagyközség bevételeit. Az össznépesség a századfordulón elérte az 5000 főt, és az első világháborúig nagyjából ezen a szinten maradt.

A népesség növekedése viszont nem érintette egyformán a kül- és belterületet. Az utóbbin a népesség egy

százalékkal csökkent, míg a pusztákon 63%-kal nőtt, s ezáltal a kül- és belterületi lakosság aránya a belterület rovására jelentősen módosult. A külterületi népesség húsz pusztá között oszlott meg. A puszták közül 8 számított jelentősebbnek, ahol a külterületi népesség 71,4%-a lakott, ezen puszták mindegyikének lakossága 100 fő fölött volt az első világháborúig.

2. tábla. Népesség változása 1870–1910
Table 2. Change of population to 1870 by 1910

	1870		1910	
Külterület	1195	27,7 %	1955	38,8 %
Belterület	3114	72,3 %	3079	61,2 %
Összesen	4309	100,0 %	5034	100,0 %

Forrás: saját szerkesztés, KSH adatok alapján

A külterületi lakosság számának nagyarányú növekedése akkor következett be, amikor a puszták adókedvezményben részesültek. A pótdának csak a felét kellett kifizetniük. Ez a kedvezmény 1911-ben szűnt meg.

3. Nagybjom földbirtok-szerkezete

Nagybjom község földbirtok-területe a somogyi községekéhez képest óriási volt. Az 19. század végi közigazgatási hozzákapcsolások eredményeképp Somogy megye – egyik – legnagyobb határu településévé vált. „Nagybjom, a megyebeli legnagyobb helység” megnevezéssel is lehet találkozni Kanyar (1989) könyvében.⁸ Ellentétben sok más somogyi uradalmi központtal, a település földbirtokstruktúrája nem volt egységes. A község területe nem egy nagybirtok részét alkotta. Nagybjomban egyszerre találhatunk több jelentős, megyei viszonylatban is a „bene possessionati”-hoz tartozó középbirtokost; ugyanakkor jelentős számban fordultak elő kisebb birtokosok is, nem is beszélve a törpebirtokosokról, agrárproletárokról.

Nagybjomban a föld forgalmát alig gátolták feudális kötöttségek. Hitbizományi területei csupán Somssich Andornak voltak.⁹ A föld adásvétele gyakorivá vált. Gyakori jelenség a községben, hogy egész birtokokat adtak ki haszonbérletbe, hogy a gazdálkodás gondjától megszabaduljanak. A földvásárlók és haszonbérlek között kiemelkedő szerepet játszott a helyi zsidóság. A Böhm család két pusztát is megvett a Festetics családtól, így a határ egyik legnagyobb birtokosává vált. A saját és bérelt birtokaik nagysága meghaladta a 4000 kat. holdat. Jelentős földbirtokos volt még Kohn Gusztáv is, aki Festetics Pál 1719 holdas birtokát bérelte. Ez a 10 család volt az, aki a termőföldek felét tudhatta magáénak. És a maradék 577 gazdálkodónak jutott a határ másik fele.

3. tábla. Közép- és nagybirtokosok a községben 1895-ben
Table 3. Medium and large estates of the village in the 1895

Tulajdonos/Bérlő neve	Terület (kat.hold)	Szántóterület	Cselédek száma
Böhm Ignác és tsa	4579	1620	52
Braun Mihály	136	99	4
Gál János és tsa	103	48	4
Horváth József	118	60	1
Igmándy Aladár	604	346	18
Kohn Gusztáv	1719	901	15
Kotai Ferenc	244	148	17
Pataky Vince	305	186	14
Sárközy Jenő és tsa	1909	699	33
Udvary Dávid	385	211	10

Forrás: Gazdacimtár 1895¹⁰

A Nagyatádi féle földreform során Nagybjomban 451 igénylő kapott földet és 168 család jutott házhelyhez. A földbirtokosok közül a Festetics és Somssich család ajánlotta fel birtokai egy részét a nagybjomiaknak. Összesen 1462 kat. holdat osztottak szét, átlagosan 3,1 kat. hold telket kaptak az igénylők. A földreform során a határ 7,3%-a került az igénylők kezére, így a kisbirtokok részesedési arányát ezzel az értékkel megnövelte a határból. Az új földbirtokstruktúra alakulása 4. táblázatban látható.

A paraszti birtok és a kisbirtok legfelső határa 103 kat. hold lett. Ekkora birtokkal egy gazda rendelkezett csak. Gazdátársai, akik 50 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkeztek, saját maguk már nem tudták megművelni földjeiket, ezért állandó jelleggel idegen munkaerőt alkalmaztak. A többség törpebirtokosnak számított, akik nem tudtak földjükből megélni, ezért munkavállalásra kényszerültek. A törpebirtokosok egy része „kétlaki” életet élt, azaz elsősorban iparral foglalkoztak, de némi földdel is rendelkeztek. Az 5–50 kat. hold kiterjedésű birtokkal rendelkezők valamennyien paraszti birtokosok voltak, akik családi erővel művelték földjeiket.

A közép és nagybirtokok jelentős szerepe továbbra is megmaradt, de veszített a súlyából. A nagy- és középbirtokok között volt megtalálható a Somssich (1350 kat. hold), Sárközy (2380 kat. hold), Festetics (513 kat. hold) és a Böhm (1553 kat. hold) család is. A kisbirtokok és a község legeltetési társulati birtoka a határ több mint felét foglalja már el. De a földbirtokok megoszlása továbbra sem igazságos, hiszen a néhány közép és nagybirtokos család foglalja el a határ 47, és a szántóterület 40%-át. A község birtokstruktúrájában lényeges változások nem történtek, viszont megfigyelhetővé vált az „egykézés”, amely a paraszti birtokok szétaprózódását kívánta megakadályozni. A paraszti birtokokat a szétaprózódás veszélye mellett az eladósodás is fenyegette. A törpebirtokosok és szegényparasztok sorsa kiszámíthatatlan és nagyon kockázatos volt, hiszen hiába dolgozott megállás nélkül saját földjén, egy természeti csapás, esetleg egy haszonállat elhullása már a csődbe kergethette őket.¹²

4. tábla. A község birtokszerkezete 1935-ben
Table 4. Holding structure of the village in the 1935

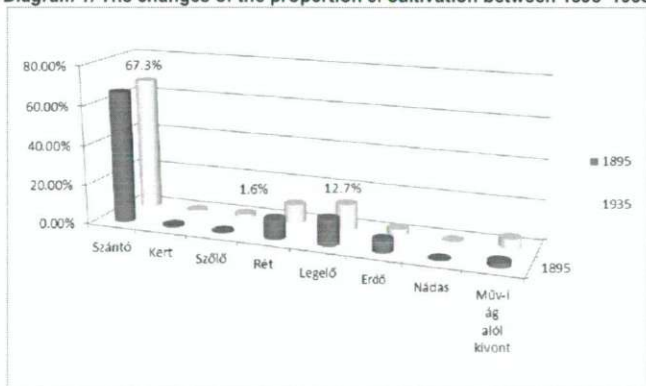
Birtoknagyság	A földbirtokok	
	száma	területe (kat.hold)
1 kat.hold alatt	296	149
1–5 kat. hold	430	1 208
5–50 kat. hold	462	6 488
50–103 kat. hold	11	758
103–500 kat. hold	5	1 384
500–1000 kat. hold	5	3 175
1000 kat. h. felett	5	6 810
Összesen	1214	19 972

Forrás: KSH 1935¹¹

4. A mezőgazdasági rendszer változásai

A 19. század második felétől megnövekedett a mezőgazdaságilag művelt területek aránya, a pusztai földek feltörése révén. A század végén megyei átlaghoz hasonlóan Nagybjomban is az összes földterület mintegy felét szántóföldként hasznosítják, a szántókon főként gabonatermesztés folyt. Nagybjom határa nagyon jó, és magas aranykorona értékű földekkel bír. Emiatt valamint azért, mert a búza volt a legjobban eladható termék abban az időszakban, történt az, hogy az 1935-ös évre sem tudott megtörni a gabonatermesztés döntő súlya, viszont az állattartás megváltozott feltételei miatt a kapásnövények súlya növekedett. A művelési ágak részeseése a századfordulóhoz képest alig változott. A rét és legelő 3–5%-os csökkenést mutat, amit a szántóterületek bevonásával lehet magyarázni.

1. ábra. A művelési ágak arányának változása 1895–1935
Diagram 1. The changes of the proportion of cultivation between 1895–1935

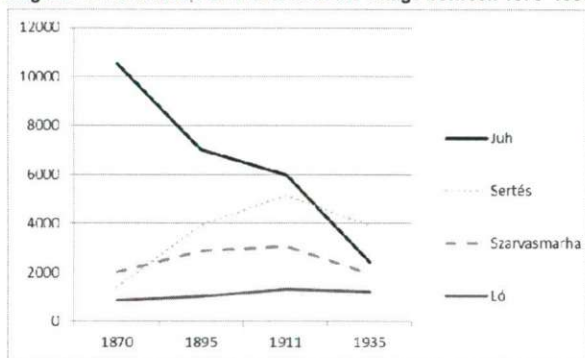
Forrás: saját szerkesztés, KSH adatok alapján

A gazdálkodás korszerűsödését jelentette a községben, hogy az igásállatoknál a ló vette át az ökör szerepét, valamint már használtak vetőgépet, jobb ekéket; ezen felül a paraszti kisgazdaságokban is a cséplést már – az uradalmakból bérbevevő – géppel végezték. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a községben 1900-ban a mezőgazdaságból élők a lakosság 49,4%-át tették ki; de az iparosok és a kereskedők is szép számmal

képviseltették magukat. Az önálló iparosok közül legnagyobb számban cipészeket, szabókat és kőműveseket találhatunk. Ugyanakkor a földbirtokosok vagy kereskedők tulajdonában lévő iparvállalatokról sem szabad elfeledkezni. Nagybjom három gőzmalommal, téglá-előállító üzemmel, szikvízüzemmel, szatócsüzettel, valamint élelmezési és dohányboltokkal rendelkezett.

Az állattenyésztést a 19–20. század fordulóján a kapitalista fejlődés és az egyre terjedő városiasodás, valamint az ezzel járó fogyasztási szokások változása befolyásolták. Megnővekedett a hús, zsír és tejtermékek iránti igény. A századfordulóra már lezajlottak a fajtaváltások, a hagyományos hazai fajták helyett a nagyobb termelőképességű és jobb fajtákat állították tenyésztésbe; ez elősegítette a korszerűbb állattartás és az istállózás elterjedését.¹³ Az állatállomány ennek következtében mind mennyiségében mind összetételében lényegesen módosult. A tartásból tenyésztés lett. A mezőgazdaság egészét befolyásoló politikai vagy gazdasági válságok az állattenyésztés fejlődésére is kedvezőtlenül hatottak. Az első világháborúig tartó időszakban az állatállomány kismértékű növekedése volt megfigyelhető (3–6%-os pozitívum). Az 1920-as évekre a világháború és annak következményei (tömeges levágás, elhullás, járványos megbetegedések) a termelés visszaesését eredményezték. Az 1930-as években már a minőségi termelés felé fordult a figyelem; hússertéseket tenyésztettek a mangalica, valamint magyartarka marhákat a szürkemarha helyett. Az 1940-es években indult meg az állatok számának növekedése, a baromfiállományé 10% fölötti, míg a sertés-, szarvasmarha-, lófélék esetében egy stagnáló, lassú növekedésről lehet csak beszélni. Az általánosabb egész térségre jellemzők bemutatása után a község haszonállat-számának változását mutatom be.

2. ábra. A községben lévő haszonállatok száma 1870 és 1935 között
Diagram 2. The number of livestock in the village between 1870–1935

Forrás: saját szerkesztés, KSH adatok alapján

A juhállomány nagyarányú csökkenése hátterében a fajtaváltás állt. A nyugati fajták elterjedése kiszorította a hazait, valamint az egyre nagyobb arányú extenzív gabonatermelés következtében csökkentek a legelőterületek. A juhtartás a nagyuradalmakban tartotta hegemoniáját, 1895-ben a község juhállományának 73%-át adták az uradalmak. Az állattartás többi ágában viszont a parasztság birtokolta az állomány többségét. A növekvő lakosság hússal való ellátását a juhtartás visszaesése után nagymértékben a sertésenyésztés rohamos fejlődése biztosította. Aki tehette kukoricán hizlalt, ezért növekedett a kapásnövények súlya. A fajtaváltás itt is bekövetkezett, egyeduralkodóvá vált a mangalica tartás.

A lovak számának növekedését részben a földművelés, részben a szállítás igényei idézték elő. A település áruforgalmának lebonyolítása a vasúti összeköttetés hiányában elképzelhetetlen volt fuvarosok nélkül. 1942-ben a „legjobb lóvásárok” között tartották számon Nagybjomot Drávafok és Szigetvár mellett. Ebben az évben 4 országos vásárt tartottak a községben, átlagosan 470 ló és 647 szarvasmarha került eladásra egy-egy vásár alkalmával.¹⁴

Összefoglalás

A mezőgazdaság a 20. század folyamán veszített a gazdasági életben elfoglalt kivételes szerepéből, bár a kedvező természeti adottságok és a kialakult emberi tapasztalatok okán a község képes volt ellátni a saját és környező pusztái lakosságát. A század első felében a magyar agráriumot mind belső mind külső eredetű válságok akadályozták a fejlődésben, az első világháború, az 1920. évet követő gazdaságsszerkezet-váltás, és a világgazdasági válság. Az 1945 után létrejövő kis- és törpebirtokok a megfelelő felszereltség és igaerő hiányában nem voltak képesek a nagybirtokok fejlettségét utolérni, esetlegesen versenyezni velük. A Dél-Dunántúlon található területeket, így Nagybjomot is, ez az érdekes kettősség jellemmez; a mezőgazdaságban a nagybirtokok mellett szinte eltérpülnek a kisparaszti gazdaságok, még a közösségben szerves egészként működnek

együtt, hiszen a nagybirtokos a község fő támogatójaként, a mezőgazdasági munkaerő igényén túl, ipari kapacitásokkal is jelentkezik.

A tanulmány megírása során egy jelenlegi kisváros 19–20. századi mezőgazdasági változásait tekintettem át, a népesség változásától indultam, a földbirtokszerkezet és földbirtokstruktúrát is elemeztem. Összességében megállapítható, hogy Nagybajom gazdasági szerkezetében nagyon hosszú ideig a mezőgazdaság volt a meghatározó gazdasági ágazat, amely jelentős hatást gyakorolt a településfejlődésre is. A nagyközség társadalmának túlnyomóan nagy részét a mezőgazdaság tartotta el. A mezőgazdasági kereső és eltartott népesség a század elején az összlakosság háromnegyedét tette ki.

Jegyzetek

1. Beluszky Pál–Győri Róbert (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs.
2. KSH, 1996.
3. Kaposi Zoltán (2010): Markzentren und Versorgungsbezirke auf dem Süd-Transdanubischen Gebiet von Ungarn im 19. Jahrhundert. In: *Relatia Rural - Urban: Ipostaze ale traditiei si modernizarii*. Szerk.: Iosif Marin Balog, Rudolf Gräf, Ioan Lumperdean. Cluj-Napoca, 2010. Presă Universitară Clujeană. 331–352. p.
4. T. Mérey Klára: Városiasodó településtípusok a századfordulón Somogy megyei példák alapján. In: Kanyar József (szerk.) (1986): Somogy megye múltjából. 13. Levéltári Évkönyv. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 279–301. p.
5. Bácskai Vera (1995): Dunántúl városhálózata a 18. században. In: Horváth Gyula (szerk.) (1995): A Dunántúl szolgáltatásban. Előadások Rúzsás Lajos emlékének. MTA RKK, Pécs.
6. Horeczki Réka (2012): A mezővárosok fejlődési sajátosságai a dél-dunántúli régióban 1784–1910 között. IV. Nemzetközi és X. Országos Grastyán Konferencia konferenciakötetében megjelenő tanulmány (megjelenés alatt).
7. Kanyar József (1983): Fejezetek Somogy megye történetéből. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 27. p.
8. Kanyar József (1989): Harminc nemzedék vallomása Somogyról: Történelmi olvasókönyv. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 42., 194–252., 270–300., 385–460., 576–623. p.
9. A Somssich család birtokai közül az erdők voltak hitbizományban, mindössze egy 50 kat. hold területen.
10. Gazdacímár, 1987.
11. KSH 1935.
12. Mikóczy Alos–Solymosi László (1979): Nagybajom története. A Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár 132–226. p., 334–359. p., 366–378. p.
13. KSH, 1998.
14. Kanyar (1989): i. m. 576. p.

Felhasznált irodalom

- Az 1920. évi népszámlálás. (1925): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 72. kötet, Budapest.
- Az 1930. évi népszámlálás. (1934): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 86. kötet, Budapest.
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. kötet. Gazdacímár. (1897) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (1912): Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 42. kötet, Budapest.
- Bácskai Vera (1995): Dunántúl városhálózata a 18. században. In: Horváth Gyula (szerk.) (1995): A Dunántúl szolgáltatásban. Előadások Rúzsás Lajos emlékének. MTA RKK, Pécs.
- Beluszky Pál–Győri Róbert (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs.
- Csánki Dezső (1914): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Budapest.
- Horeczki Réka (2012): A mezővárosok fejlődési sajátosságai a dél-dunántúli régióban 1784–1910 között. IV. Nemzetközi és X. Országos Grastyán Konferencia konferenciakötetében megjelenő tanulmány (megjelenés alatt).
- Kanyar József (1983): Fejezetek Somogy megye történetéből. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 27–56. p.
- Kanyar József (1989): Harminc nemzedék vallomása Somogyról: Történelmi olvasókönyv. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár 42., 194–252., 270–300., 385–460., 576–623. p.
- Kaposi Zoltán (2010): Markzentren und Versorgungsbezirke auf dem Süd-Transdanubischen Gebiet von Ungarn im 19. Jahrhundert. In: *Relatia Rural - Urban: Ipostaze ale traditiei si modernizarii*. Szerk.: Iosif Marin Balog, Rudolf Gräf, Ioan Lumperdean. Cluj-Napoca, 2010. Presă Universitară Clujeană. 331–352. p.
- Magyarország állattenyésztése 1851–1996-ig. (Statisztikai áttekintés). (1998) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői (1937) Gazdacímár. A 100 kat.holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérlők az 1935. évi adatok alapján. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. (1937) I. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyarország népessége és gazdasága: Múlt és jelen. (1996) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Mikóczy Alos–Solymosi László (1979): Nagybajom története. A Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, Kaposvár 132–226. p., 334–359. p., 366–378. p.
- T. Mérey Klára: Városiasodó településtípusok a századfordulón Somogy megyei példák alapján. In: Kanyar József (szerk.) (1986): Somogy megye múltjából. 13. Levéltári Évkönyv. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár. 279–301. p.